גדרי הוראת שעה

הרב שלמה רוזנפלד

ראשי פרקים:

בדין תרי רובי ביוחסין.
מהי הוראת שעה.
המקור האחד: "אליו תשמעון" ומתי עושים זאת.
המקור השני: "עת לעשות לה'" והשלכותיו.
דוגמאות להוראת שעה בתקופתנו.
סכום.

בדין תרי רובי ביוחסין

שנינו במשנה בכתובות יד:

"א"ר יוסי: מעשה בתנוקת שירדה למלאת מים מן העין ונאנסה. א"ר יוחנן בן נורי: אם רוב אנשי העיר משיאין לכהונה הרי זו תנשא לכהונה".

הגמרא (שם טו.) מוסיפה: "א"ר יהודה אמר רב: בקרונות של צפורי היה מעשה", ובהמשך הגמרא מסבירה שמשום מעלה ביוחסין בעינן תרי רובי (רוב עיר ורוב סיעה), אך לדעת רב חנן בר רבא אמר רב: "הוראת שעה היתה". לדעת רש"י (שם טו:) במעשה המשנה התירו רק ברוב אחד משום הוראת שעה, ולדורות בעינן תרי רובי. לדעת ר"ח (שם בתוד"ה "מאן")[1] במעשה המשנה התירו רק בתרי רובי ולדורות בעינן רוב אחד. רוב הראשונים נוקטים כדעת רש"י[1], ומשמע שהוראת שעה היתה להקל.

למסקנת הסוגיא: בעל המאור[2] מבין כשיטת ר"ח, ואף מרחיק לכת, וטוען שלרבן גמליאל מספיק חד רובא אפילו לכתחילה: בין שטוענת ברי - שאז אפי' ברוב פסולין (אם כי לכתחילה צריך רוב כשרין), ובין שלא טוענת, כגון במעשה הקטנה שמספיק

1. יעויין בריטב"א ושטמ"ק בשם כמה ראשונים על אתר.
2. דף ה. בר"ף.

רוב אחד ואין צורך בתרי רובי. לפי זה מובנת שיטת ר"ח שבאותה הוראת שעה החמירו ודרשו מסיבה כלשהיא תרי רובי.

לשיטת שאר הראשונים המסקנה הפוכה. הר"ן[2]: אם טוענת ברי, כיון שפוסקים כר"ג ומכשירים אפי' ברוב פסולין ובדיעבד לא תצא, אך לכתחילה בעינן רוב כשרים, ואם לא טוענת כגון בקטנה הנ"ל, בעינן תרי רובי אף בדיעבד. הרמב"ם[3] החמיר יותר וגם בטוענת ברי בעינן לכתחילה תרי רובי, ואם אינה טוענת, רוב אחד אינו מספיק אפילו בדיעבד. המאירי מכשיר/מתיר בדיעבד אף במקום דבעינן תרי רובי. לשיטות אלה, שאף בדיעבד בעינן תרי רובי, כיצד התירו באותו מעשה הרי מבחינה הלכתית אין שום בסיס לכך?

שאלה זאת מביאה אותנו לחקור את המושג הוראת שעה.

מהי הוראת שעה

רש"י כאן[4] מביא שתי הגדרות: "הך דר' יוחנן בן נורי [ספור הקטנה במשנה] צורך שעה היתה, או ראו שם שאר צידי היכר דברים להתיר". הרי שהיה כאן או צורך שעה ללא סיבה הלכתית או שהיו צדדים וראיות הלכתיות להתיר. ואכן הרא"ה[5] מרחיב את האפשרות השניה: "לפי מה שראו באותה שעה ומפני הוכחות שאר דברים שהיו שם להיתר, למימרא דאי איכא בי"ד דאלים, וחזו נמי הכי מפני ראיות מוכיחות שהיו שם - הרשות בידו".

לפי זה נבוא להסביר את הסוגיא בכתובות. לפי הר"ן והרמב"ם שבדיעבד בעינן תרי רובי, כאן היה זה צורך השעה ללא סיבות וראיות הלכתיות, כהגדרה ראשונה ברש"י, וכבר מצינו שחכמים מסיבות מיוחדות פעלו שלא עפ"י ההלכה כדלקמן בהוראת שעה של נביא. אך למאירי שגם בדיעבד מותר, הרי שבהוראת שעה התירו ביתר קלות. כל זה בתחום של "מעלה עשו ביוחסין" שהוא מדרבנן, ולכן יותר קל להבין שהתירו בהוראת שעה אף ללא סיבות הלכתיות. אולם מצינו הוראת שעה גם בדברים דאורייתא.

3. פי"ח מהל' אסור ביאה הי"ד.

4. דף טו. ד"ה "הוראת שעה היתה".

5. בשטמ"ק ד"ה וז"ל הרא"ה, בעיקר בתחילתו ובסופו. ע"מ 156 בנדפס.

המקור להוראת שעה "אליו תשמעון" ומתי עושים זאת

הגמרא ביבמות (צ ע"ב) אומרת: "ת"ש: אפילו אומר לך עבור על אחת מכל מצוות שבתורה, כגון אליהו בהר הכרמל [שהקריב בבמה בזמן איסור במות], הכל לפי שעה - שמע בקולו. שאני התם דכתיב: 'אליו תשמעון', ולגמר מיניה? מיגדר מילתא שאני" - נביא מתיר אף הוראת שעה. ומסביר התוס': אם נביא שאינו רשאי לחדש דבר, בכל זאת הותרה לו הוראת שעה, ודאי שבית דין רשאים לכך שלא ע"פ הדיבור.

אלא ששם בסופו מגדיר תוס' את הביטוי "מגדר מלתא" - שלצורך זה עשו הוראת שעה: "שיתקדש שמו של הקב"ה ברבים, ועל ידי זה יחזרו ישראל למוטב" (וכן ברש"י שם), והרשב"א[6] מבין שם ברש"י שזה רק במקרים מסוימים כגון אליהו שהשיבם על ידי זה מעבודה זרה או במקרים שהיו "פרוצים בעריות" או שהיו מזלזלים בשביתת שבת אבל בעלמא לא, וכן הרשב"א עצמו מסכים לדעה זאת.

גם הרמב"ם בהל' ממרים[7] מצמצם סמכות זאת: "וכן אם ראו לפי שעה לבטל מצות עשה או לעבור על מצות ל"ת כדי להחזיר רבים לדת או להציל רבים מישראל מלהכשל בדברים אחרים - עושין לפי מה שצריכה השעה. כשם שהרופא חותך ידו או רגלו של זה כדי שיחיה כולו... כדרך שאמרו חכמים חלל עליו שבת אחת כדי שישמור שבתות הרבה", ומסבירו יפה הרדב"ז, שרואין את כל ישראל כאילו הם גוף אחד כיון שנשמותיהם חוצבו ממקור אחד.

ולעומת זאת שיטת הרמב"ן והריטב"א[8] בשם "יש מי שפרש" שגורסים בגמ' "**אלא** מגדר מלתא שאני", ולעולם לומדים זאת שמגדר מילתא לשעה עושים ע"י "שב ואל תעשה" או אפי' "לא תעשה" לצורך השעה או הפקר ממון לעולם, מלבד לעקור לא תעשה לדורות שאין להם רשות. משמע שלדעה זאת יש יותר אפשרויות שיהיו צרכי שעה, ואין אנו מתירים רק מחשש של עבירות חמורות כע"ז ועריות.

אם כן הוראת שעה יכולה להיות ע"פ נסיבות הלכתיות, ואז יש יותר מקום להרחיב את האפשרויות. הגדרה זאת מתאימה יותר לשיטת הרמב"ן והריטב"א המרחיבים את יסוד 'מיגדר מילתא', בעוד שלרשב"א ולרמב"ם והבנה אחת ברש"י שההיתר היה מצד צורך השעה ולא בגלל נסיבות הלכתיות, נסביר שאנו משתמשים

6. ד"ה ו"ליגמר" שם ביבמות ד.

7. פ"ב ה"ד והט'.

8. שם ביבמות ובמיוחד הריטב"א.

בכח של 'מיגדר מילתא' רק בנסיבות מיוחדות כמו הצלת רבים או הצלה מאיסורים חמורים.

מקור נוסף והשלכותיו

מקור נוסף להוראת שעה נזכר בהשגות הראב"ד לרמב"ם הנ"ל וברש"י והוא: "עת לעשות לה' הפרו תורתך"[9]. רש"י מביא זאת בברכות סג.[10] על הפסוק הזה הנדרש שם בגמ' ומקשרו למקרה של אליהו בהר הכרמל. הענין של "עת לעשות לה'" נזכר בגמ' בכמה מקומות. במשנה האחרונה בברכות הוא נזכר בהקשר של שאלת שלום חברו בשם ה', וביומא סט. בענין בגדי כהונה שיצא בהם שמעון הצדיק למדינה על מנת לקבל פניו של אלכסנדר. אך המקרה המיוחד של שימוש בפסוק זה הוא הגמ' בתמורה יד. המביאה זאת כהסבר לכך שהתירו לכתוב תורה שבע"פ אף שהכתוב אסר זאת: "אמרי מוטב תיעקר תורה (ובגרסת השיטה המקובצת: "אות אחת מהתורה") ואל תשתכח תורה מישראל". שם מדובר על עקירה באופן קבוע שהרי אנו כותבים עד ימינו את התורה שבע"פ כי הפסוק "עת לעשות לה'" הוא בעל עצמה המאפשר אפילו לעקור חלק מהתורה לזמן ארוך, כנזכר במשל הנפלא של הרמב"ם הנ"ל שהרופא חותך ידו של החולה כדי להציל את הגוף כולו.

כמובן שהיתר כזה לא יכול כל אחד לעשות, ואף לא כל בי"ד אלא "בי"ד אלים" כלשון הרא"ה הנ"ל. ואכן מצינו במשנה בפרה (פ"ז ו,ז) שהכשירו מי חטאת שנעשתה בהם עבודה משום הוראת שעה, ועל דבר זה נשאלו הסנהדרין ביבנה שלושה מועדות, ורק בשלישי הכשירו משום הוראת שעה. כמו כן לא מתירים בכל דבר. יתכן גם שבדברים מסויימים יש צורך לשני הדברים: גם לנסיבות הלכתיות וגם לצורך שעה, כפי שמשתמע מרש"י והרא"ה הנ"ל, וזה תלוי בגודל ההיתר ואורך זמנו. יש לציין שאין הוראת שעה דומה ל"בדיעבד" או "שעת הדחק" שמצינו לפעמים, שכן שם מדובר על כך שגם מבחינה הלכתית יש ביסוס למקרים שהם לא לכתחילה, וממילא משתמשים בהם ביתר קלות ובתדירות[11].

9. תהילים קי"ט.

10. ד"ה מרישיה לסיפיה".

11. כך מצינו הרבה היתרים בתחומי אסור והיתר משום הפסד מרובה וכל מיני שעת הדחק.

דוגמאות להוראת שעה בימינו

להלן נביא שתי דוגמאות להוראת שעה מתקופתנו. האחת בענין "היתר המכירה" בשביעית והשני בהיתר פעילות של תנועת נוער מעורבת.

ב"היתר המכירה" מצינו באגרת המתירים הראשונים של הרבנים מוהליבר, קוטנא וזאנוויל זצ"ל שהתירו למכור השדות לנוכרים: "על כן להצלת נפשות והצלת ישוב ארצנו הקדושה מצאנו היתר לשנה זו ה'תרמ"ט למכור בקיץ הבע"ל את השדות והכרמים וכל השייך לעבודת האדמה לנוכרים". אך הם היתנו היתר זה בבעיות המיוחדות שאפיינו תקופה זאת כנ"ל, וכן התנו זאת בדעתו של גדול הדור: "אמנם כל זה נעשה באופן שיסכים עמנו גם הרב הגאון פאר דורנו כש"ת מוה"ר יצחק אלחנן שליט"א אבד"ק קיטנ"א. גם ר' יצחק אלחנן זצ"ל באגרת הדגיש שהיתר זה הוא לשנת תרמ"ט ולא לשמיטות הבאות שאז יצטרכו להיתר מחדש ולעיין אי"ה". וכך המשיך הרב קוק זצ"ל[12] בהיתר זמני זה ואף "הרבנות הראשית" לדורותיה השונים כגון: בשנת תשי"ב "עודנו זקוקים להורות בתור הוראת שעה להשתמש בהיתר הפקעת איסור העבודה בשביעית, ע"פ יסודות ההיתר של קודמינו הגאונים זצ"ל".

יש לציין שגם במקרה זה לא התירו רק את מצוות השביעית, אלא אף מצאו ביסוסים הלכתיים ע"מ להפקיע את החיוב באדמות הנכרים. אעפ"כ אנו יודעים שהיתר זה נתקל בדורות שונים בהתנגדות מצד חלק מהפוסקים.

ההיתר של פעילות בתנועה מעורבת ניתן ע"י הרב יעקב יחיאל ויינברג זצ"ל, בעל ה"שרידי אש"[13] לתנועת ישורון בצרפת. למרות שמעלה את הבעיות ההלכתיות שבדבר, מוצא היתר לדבר: "מכל מקום, כשנשאלתי על זה ממנהלי ישורון הוריתי להם שימשיכו את פעילותם ע"פ הדרך שהתוו להם גדולי אשכנז, שהיו צדיקים גדולים וכל כוונתם היתה לשם שמים, להציל את הנוער מסכנת הטמיעה שהתפשטה באשכנז בימיהם, וע"י כך הצילו כמה נפשות מישראל והצליחו לקרבם לתורה וליראת שמים, ובהמשך מנסה אף למצוא ביסוס הלכתי לדבר גם בכינוס המשותף, וגם בעניין זמירות קודש ביחד ו"משום כך אין אני מכתיב לאסור מה שהתירו הם (גדולי אשכנז לשיר בבית במסגרת המשפחה, ובעל ה"שרידי אש" מרחיב היתר זה גם לתנועת נוער) ועל כגון דא נאמר: 'עת לעשות לה' הפרו תורתך'... והאיסור יוכל

12. שאף הרחיב היתר זה אך גם הוא טען שזה משום מצבו הקשה של הישוב.

13. ח"ב סי' ח'.

לגרום לריחוק הנשים מן הדת חלילה״. בהמשך הוא אף נותן לזה היתר של צו השעה להמשיך לעסוק בכך: ״צו השעה הוא ליצור חוג של צעירים וצעירות דתיים, תנועת נוער עם התלהבות מדבקת וכח משיכה חזק... ורק במסגרת זו ישנם סיכויים לשגשוג חדש של הכוח הדתי ולפעולה חינוכית כובשת וסוללת דרך״. גם הוא הסתמך על פתח שפתחו גדולי אשכנז לפניו, והרחיב אותו וצרף לכך את צרכי השעה המיוחדים.

סכום

מצינו ברש״י בכתובות שתי הגדרות להוראת שעה: או צורך שעה ללא רקע הלכתי, או נסיבות וראיות הלכתיות שמסתמכים עליהם בתנאים מסויימים. כל זה להתיר את מעשה הקטנה ברוב אחד אף שלדורות בעינן תרי רובי. לרוב בראשונים היתה זאת הוראת שעה ממש, כלומר צורך מיוחד ללא נסיבות הלכתיות (מלבד המאירי).

אם המקור הוא ״אליו תשמעון״ מצינו שתי גישות: האחת של הרשב״א ורש״י ור״ח המתירים רק בצרכים מיוחדים וכן ברמב״ם, לעומת הרמב״ן ודעה בריטב״א המתירים זאת יותר בשופי. אם המקור הוא ״עת לעשות לה״׳ הרי שזה יותר בעל תוקף ואף מצינו בהיתר כתיבת התורה שבע״פ שהיתר זה הוארך לדורות. כמובן שצריך לכך בי״ד בעל סמכויות מיוחדות או גדולי דור.

כך מצינו ב״היתר המכירה״ בשביעית שהותר ע״י גדולי דור לשעה ומשום צרכים מיוחדים ועדיין נשאר בתוקפו אף שעורר כידוע מתנגדים לכך. וכן ההיתר בפעילות של תנועת הנוער, שאף הוא לא פשוט אף שבתקופתנו ממשיכים היתר זה. סמכותם של גדולי ישראל להורות הוראת שעה כמו נביא בזמן הזה, ואולי אף יותר מזה בכך שיכולים להאריך תוקף היתר זה.